

**РАЗНООБРАЗИЕ В РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА МОДЕРНАТА
СТОПАНСКА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
(XVIII–XIX В.)**

Иван РУСЕВ

Abstract: *The object of the research of the present article is the tracing out of the diversity in the spreading of the modern economic culture of the Bulgarian nation in the epoch of the Bulgarian National Revival period (18th – 19th CC) – a diversity mainly in respect of geography and time. Both in Europe and on the Balkans the modern economic culture springs up and gives its first visible results at the beginning of the New Time. The Bulgarians are no exception to that process, although it appears with them later in comparison with some of the peoples on the European continent. As with the nations on the Mediterranean and in Western Europe it is the trade among the Bulgarians which is the economic sphere to be the earliest and most notably affected by modernisation. That is why the article deals mainly with the modern trade culture of the Bulgarian National Revival period on the basis of which to a great extent appear and develop the other economic areas of the post-Renaissance society – the protoindustries and industry, services and credit. An attempt has been made to enlarge the research in that direction as well. The results of the research show that the highest degree in the spreading of the modern economic culture among the Bulgarian society was achieved during the third quarter of the 19th C (50ies – 70ies of the century) in the following centres and regions: among the Bulgarian community in the capital of the Ottoman empire – Istanbul, in the sub-Balkan settlements (Kalofer, Klisura, Sopot, Kazanlak, Koprivshtitsa and others), Central Northern Bulgaria (mainly Gabrovo and Turnovo), the Sliven-Kotel region (Sliven, Kotel, Zheravna, Gradets, Medven), the towns along the Danube (Rouse, Svishtov, Lom, Silistra, Toulcha), in some of the centres of the Bulgarian Diaspora in Wallachia, Moldova and Bessarabia (Bucharest, Krayova, Braila, Galatz, Giurgiu, Yash, Bolgrad, Focşani). Other regions are represented only partially on the map of the*

Bulgarian economic modernisation during the Bulgarian National Revival period with certain separate town centres: South Bulgaria (Stara Zagora and Plovdiv), South-Western Bulgaria (Samokov and Sofia), the north-eastern territories and the Black sea region (Varna, Shumen and Burgas) and there are certain regions which are missing completely from this map: North-Western Bulgaria, Macedonia, the south-eastern territories, a large part of Dobrudzha.

Key words: *the modern economic culture, Bulgarian National Revival period (18th – 19th CC), modernisation, the modern trade culture, the protoindustries, industry, services, credit*

JEL: N01

I. Обект на изследването

Обект на изследване в настоящата статия е проследяването на разнообразието в разпространението на модерната стопанска култура на българската нация през епохата на Възраждането (XVIII–XIX в.) – разнообразие главно в географско и във времево отношение. Както в Европа, така и на Балканите модерната стопанска култура възниква и дава своите първи видими резултати в началото на Новото време. Българите не правят изключение от този процес, макар при тях той да се проявява по-късно в сравнение с част от народите на „Стария“ континент. Подобно на нациите от Средиземноморието и Западна Европа и у нас търговията е стопанската сфера, която най-рано и най-осезаемо е засегната от модернизацията, тя дори е основен носител на модернизацията. Ето защо тук главно ще става дума за модерната търговска култура на Българското възраждане, на базата на която до голяма степен се появяват и развиват другите стопански области на постренесансовото общество – протоиндустриите и индустрията, услугите, кредита. Ще бъде направен опит проучването да се разшири и в тази посока.

Със своите скромни претенции за обобщение по една широкообхватна и значима тема, настоящото изследване се базира главно на резултатите на множество публикации – мои и на други историци, но редом с това то въвежда нова емпирична информация, която след обработване по математико-статистическия метод, се използва за нуждите на конкретния исторически анализ и обобщение.

II. Изворите на изследването

Извори на изследването са всички исторически документи, продукт на модерната стопанска дейност на българите през възрожденската епоха: счетоводна документация, делова кореспонденция, стопанска книжнина и периодика, рекламни материали и пр. Става въпрос за огромен масив от извори, който обаче, с оглед на поставената тук амбициозна изследователска задача води до поне два проблема: първо, не всички свидетелства на модерната стопанска дейност на българската нация от епохата са запазени и второ, не всички от запазените и архивирани материали са включени в научна употреба. В следствие на това, модерни стопански прояви като манифактурното производство и търговското сдружаване са слабо документирани и изследвани за периода на Ранното възраждане (XVIII в. – 20-те год. на XIX в.), макар те безспорно да съществуват още тогава. Множеството войни, преселения, трайното установяване на представители на българския стопански елит в емиграция, изграждането на националните граници на Балканите през XIX в. и пр. са сред причините, възпрепятстващи едно цялостно изследване по темата. Много по-добре документиран е XIX в. и по-специално неговата втора и трета четвърт. Този факт дава своя безспорен отпечатък върху направените тук изводи и обобщения.

III. Българският пазар през Възраждането – опит за маркиране на неговите граници

До 1878 г. българите са един от народите, които живеят в границите на Османската империя и поради това тяхната стопанска дейност се развива основно в рамките на огромния османски пазар. Този факт дава своето трайно отражение върху българската икономика както преди, така и десетилетия след датата на създаването на модерната българска държавност. През XVIII в. и през първите три четвърти на XIX в. обаче, като основна проява на изграждане на българската нация започва процес на формиране на национален български пазар – територия в рамките на класическите провинции Мизия (по-известна в бележките на пътешествениците и в докладите на консулите през епохата като „България“), Тракия и Македония, в която общите език, култура и традиции способстват по-тясното стопанско (главно търговско)

общуване. До средата на XIX в. важни икономически центрове, които имат консолидираща за българския пазар функция, са няколко големи, ежегодно провеждани панаира – тези в Узунджово, Сливен, Ески-Джумая (дн. гр. Търговище), Черна вода (дн. гр. в Румъния), Татар-Пазарджик, Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) и Сяр (дн. гр. Серес в Гърция). През втората и третата четвърт на века се появяват големите търговски къщи – „Евлогий и Христо Георгиеви”, „Христо П. Тъпчилещов”, „Братя Робев”, „Братя Гешов”, „Братя Комсиеви”, „Братя Караминкови” и др., които чрез изградените от тях мрежи от партньори, посредници и клиенти доизграждат българския национален пазар през Възраждането. Достатъчно е да дадем само един пример. Фирмата „Христо П. Тъпчилещов”, създадена през 1851 г., работи с над 200 търговци от повече от 40 града предимно в българските територии: Свищов, Русе, Сливен, Варна, Търново, Пловдив, Казанлък, Бургас, Ст. Загора, Карлово и др. Нейни редовни контрагенти са търговци и фирми в селищата с трайно установени български колонии на север от р. Дунав (Галац, Фокшан, Крайова, Измаил и др.), а паралелно с това, като представител на широка търговска мрежа в българските земи, „Христо П. Тъпчилещов” влиза в делови контакти с едни от крупните фирми в османската столица Цариград и в европейските търговци центрове Лондон, Марсилия, Виена, Париж, Одеса, Триест и др. (Koen, 1975, p. 64; Glushkov, 1972, p. 52; Davidova, 1998a, pp. 42, 54; Davidova, 1998, p. 9).

Подобна мрежа от търговски посредници и партньори в българските земи изгражда и фирмата „Евлогий и Христо Георгиеви”. Можем с голяма доза основание да твърдим, че именно тези две търговски къщи реално легитимират българския национален пазар през 50-те, 60-те и 70-те години на XIX в. – т.е. сами по себе си те представляват две значими български национални икономически институции, държава преди държавата в стопанската сфера.

Тук възниква въпросът – в така очертаните граници на националния пазар кои са центровете, в които се заражда и развива модерната българска стопанска култура и кога се случва това? Отговорът на този въпрос може да се даде чрез проследяване на разпространението по селища и райони на модерните търговски знания, стопанско образование и практики през епохата.

IV. Разпространение на модерните търговски знания – къде и в каква степен?

В основен носител на модерните търговски знания през Възраждането се превръща книжнината. Всъщност това е времето, когато бележи своето начало съвременното българско книгоиздаване, а част от издаваните тогава български книги и периодика са насочени към стопанско ограмотяване на читателите, към изграждане на просветно отношение към различните стопански дейности – търговия, земеделие, индустрия. Най-голямо внимание се отделя на търговската просвета, тъй като търговецът на Новото време, за разлика от колегите си в Средновековието, може да успее в своето занятие само ако притежава широки знания и подготовка – да е учил математика, да прилага двойното счетоводство, да владее чужди езици, да познава историята и културата на чуждите страни, техните обичаи и предпочитани стоки. Именно чрез новобългарската литература, част от която е преводна, промененото отношение към търговията като към просветно занятие, най-напред засвидетелствано в Западна Европа, се пренася и сред българите. Кога и къде точно в българските земи тази промяна се усеща най-ярко?

В предишно мое изследване се опитах да проследя процеса на поява и разпространение на учебната литература, предлагаща през Възраждането модерни търговски знания. Става въпрос за учебници и ръководства, използвани при подготовката на ученика бъдещ търговец чрез изучаването в училището на дисциплините счетоводство (диплография), аритметика, география, обща история, чужди езици и др. В тази група се отнасят 237 ръкописи и издания на учебници, съставени през XIX в. (до 1878 г.), като най-много са учебниците, предлагащи търговски знания, издадени през 60-те години на века – 96, следват 70-те години с 55 издания и 50-те години – с 33 (Roussev, 2015, pp. 110-111; Rusev, 2003). Безспорно е, основната част от този вид учебна литература у нас се създава през третата четвърт на XIX в.

Две от изданията, съдържащи модерни търговски знания, заслужават по-особен интерес: „Диплография или как ся дръжат търговски книги от Стояна и Христа Д. Караминковы” (Цариград, 1850 г.) и „Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и за търговски дела-ния...”, превод от труда на гръцкия автор К. Мелас с някои допълнения на

А. Гранитски (Цариград, 1858 г.). Тези две книги не са първите, които предлагат модерни търговски и счетоводни знания у нас – и преди тях такива знания присъстват в учебници от 30-те и 40-те години на века, но със сигурност са първите самостоятелни издания, придобили широко разпространение сред българското възрожденско общество, ползвани са дори години след Освобождението (Roussev, 2015, pp. 97-100). Двете издания са интересни и полезни за настоящото изследване с още нещо – реалните им читатели и ползватели могат да бъдат приблизително точно проследени благодарение на списъците на техните спомоществатели, отпечатани в края на книгите. Както е добре известно, спомоществателите са абонати, които предварително поръчват и заплащат по определен брой от изданието, вследствие на което техните имена, родни места или местопребивавания, професии и друга свързана информация се помества в опис, приложен към дадената книга.

Спомоществателите на „Диплография“ на братя Караминкови пребивават към времето на събирането на абонати за тази книга в 21 селища и записват общо 590 екземпляра от книгата (Таблица 1).

Таблица 1.

**Спомоществателите на „Диплография“
на братя Караминкови – разпределение по райони**

№	Район (селища)	Брой записани екземпляри от книгата
1.	Подбалканските селища (Копривщица, Панагюрище, Калофер, Карлово, Сопот, Габарево, екз. за калоферци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	213
2.	Цариград	194
3.	Централна Северна България (Габрово, Ловеч, Плевен, Търново, Троян, Тетевен, екз. за търновци, габровци и еленчани в Цариград)	81
4.	Североизточна България (Шумен, Варна, екз. за хора от Шумен и Търговище в Цариград)	70
5.	Сливенско-Котленският район (Котел, екз. за сливенци и за котленци, пребиваващи в Цариград)	66
6.	Дунавските селища (Русе, Свищов, Лом, екз. за свищовля и русенец в Цариград)	59
7.	Селищата от Южна България (без подбалканските) (Стара Загора, екз. за старозагорци, пловдивчани и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	53
8.	Българи в градовете на север от Дунав (Галац)	38
	Общо:	590

В таблицата сборът на екземплярите по селища е по-голям, тъй като повечето от спомоществателите от Цариград са описани два пъти – веднъж в графата „Цариград“ и втори път в графите на своите родни места.

Не са редки случаите, когато записани от дадено селище спомоществатели са посочени като пребиваващи на друго място или като родом от друго селище. Така например, Иван Янков от Одрин е записал в Галац един екземпляр от книгата. Въобще сред спомоществателите в Галац преобладават тези, които са отбелязани като родом от Котел, Карлово, Габрово, Свищов, Шумен. А във Варна, от общо 17 спомоществатели, двама са от Търново, осем са от Котел, един от Жеравна, един от Градец, един от Стара Загора, един от Калофер и един от Копривщица. Остават двама „кореняк“ варненци, за единия от които – Николай Георгиев (Георгиевич), посочен на първо място в списъка на спомоществателите от града, записал две бройки от книгата, със сигурност знаем, че е от Търново. Той се преселва в пристанищния град заедно със своя брат Сава и още през 1844 г. създават в него фирма, занимаваща се първоначално само с комисионерство, а впоследствие и с търговия (Roussev, 2012, р. 438). Цялата тази информация е много интересна и показателна за това как се формират българските общности в някои важни стопански центрове през епохата както вътре, така и вън от българските земи. Цели райони от българския национален пазар по онова време са изключени от списъка на спомоществателите на „Диплография“ – например липсват западните и югоизточните територии. Това сочи, че там книгата не е била разгласена, разпространена и ползвана.

Спомоществателите на „Търговско ръководство...“ на Мелас–Гранитски пребивават към времето на събирането на абонати за тази книга в 40 селища и записват общо 1149 екземпляра от книгата (Таблица 2).

И в Таблица 2 сборът на екземплярите по селища е по-голям, тъй като повечето от спомоществателите на „Търговско ръководство“ на Мелас–Гранитски от Цариград са описани два пъти – веднъж в графата „Цариград“ и втори път в графите на своите родни места.

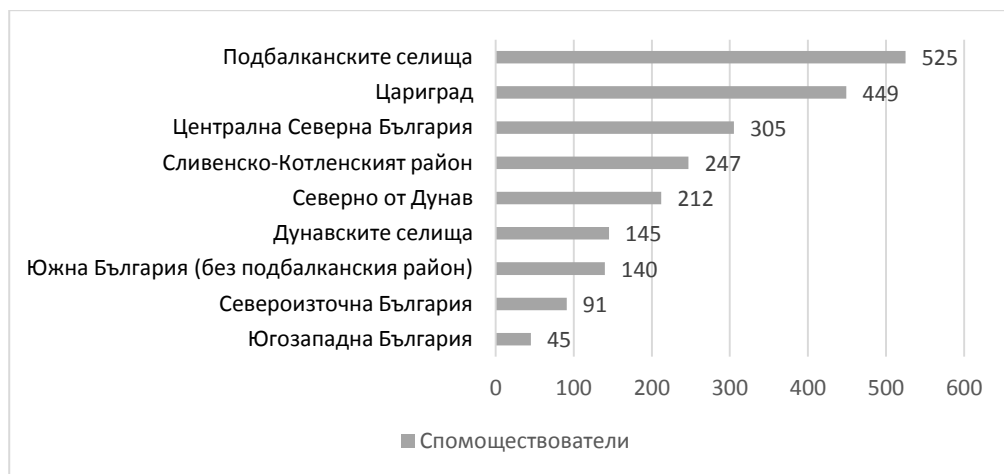
Таблица 2.

**Спомоществователите на „Търговско ръководство“
на Мелас–Гранитски – разпределение по райони**

№	Район (селища)	Брой записани екземпляри от книгата
1.	Подбалканските селища (Казанлък, Калофер, Карлово, Клисура, Сопот, екз. за калоферци, карловци, сопотненци, казанлъчани, копривщенци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	312
2.	Цариград	255
3.	Централна Северна България (Търново, Горна Оряховица, Габрово, Трявна, Елена, Севлиево, Ловеч, Плевен, екз. за търновци, арбанасчани, габровци и еленчани в Цариград)	224
4.	Сливенско-Котленският район (Сливен, Жеравна, Градец, Котел, екз. за сливенци и котленци, пребиваващи в Цариград)	181
5.	Българи в градовете на север от Дунав (Букурещ, Крайова, Браила, Гюргево, Александрия, Яш, Болград, Галац, Борлад, Фокшан, екз. за българи от Букурещ, пребиваващи в Цариград)	174
6.	Селищата от Южна България (без подбалканските) (Стара Загора, Пловдив, екз. за пловдивчани, пазарджиклии, старозагорци, одринци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	87
7.	Дунавските селища (Свищов, Русе, Силистра, Калипетрово (Силистренско), Тулча, Лом, екз. за русенци и други хора от района, пребиваващи в Цариград)	86
8.	Североизточна България (Варна, Шумен, екз. за шуменци в Цариград)	21
9.	Селищата от Югозападна България (Самоков, София)	45
	Общо:	1149

От западните български територии, освен отделно отбелязаните 45 спомоществователи от Самоков (32) и София (13), за книгата са абонирани само още няколко души от района, но пребиваващи по онова време в османската столица: врачанинът Христо Иванчев, включен в групата на казанлъчаните в Цариград, две бройки за братя родом от Разлог, една за видинчанин и една за самоковец, всичките записани в столицата. Слабо е присъствието и на абонати на книгата от Югоизточна България – в списъка на цариградски-те българи са отбелязани двама одринци.

Обобщените данни от двете таблици са представени във Фигура 1.

Фигура 1. Спомощствователи на „Диплогафия“ и „Търговско ръководство“ – обобщени данни

Обобщените данни ясно очертават районите с най-много абонати, респективно с най-голям интерес към двете книги – подбалканските селища, Централна Северна България, Сливенско-Котленския район. Именно там са и селищата (Калофер, Котел, Сливен, Търново, Арбанаси, Клисурса и др.), излъчили основната част от спомощствователите на книгите сред Цариградската българска общност, които отчетени само като пребиваващи в столицата (а не и спрямо родните си места) оформят най-голямата бройка – за цариградските българи са предназначени 449 екземпляра (26 %) от книгите. Този факт допълва впечатлението за водещите (спрямо вътрешния пазар по онова време) стопански позиции на българската колония в османската столица, чиито представители все пак държат да бъдат посочвани според родните си места. Картата на разпространението на двете книги се допълва от дунавските селища и центровете на българската диаспора във Влашко, Молдова и Бесарабия. Прави впечатление по-слабото присъствие в списъците на спомощствователите на южнобългарските територии (единствено старозагорци се открояват с активността си), Добруджа (представена основно от абонати от Тулча), Североизточна България (главно абонати от Шумен и Варна) и Югозападна България (Самоков и София), а напълно отсъстват Северозападна България, Македония, югоизточните части.

Сред спомоществателите на двете книги преобладават търговците и занаятчиите. Присъстват както дребните търговци, така и едрите, „тежки“ търговци, особено от столицата Цариград, от някои от градовете на вътрешността и от тези зад граница – Христо и Никола П. Тъпчилещови, Залотович, Гешоглу, Салчо Чомаков, Пулиеви, Петър х. Матеев, Евстати Селвели, Николай Карагъзов, Станчо Арнаудов, Христо Георгиев, Д. Анастасиади и др. Понякога като абонати са записани цели търговски дружества – по-рядко те се срещат в „Диплография“-та и доста по-често в „Търговско[то] ръководство...“. Този факт, сам по себе си, е много интересен, защото двете ръководства се появяват непосредствено след влизането в действие на Османския търговски закон през 1850 г. Очевидно модерномислещият и модернодействащият български търговец е „в крак с времето“ и бързо усвоява най-новите промени. Сред фирмите спомоществатели се срещат: „Никола Т. Бююкчюлю и съдр.“, „Минчо х. Цачев и съдр.“, „Бр. Г. Комсиеви“, „Господин Данчов и съдр.“, „Лазар С. Рашков и съдр.“ и др.

V. Разпространение на модерното стопанско образование през третата четвърт на XIX в.

През същия период – третата четвърт на XIX в. – в българското възрожденско училище се появява и разпространява модерното стопанско образование. Отправната точка на този процес през 50-те години и неговото проявление по райони също може да бъде проследено чрез списъците на спомоществателите на „Диплография“ и „Търговско ръководство“. С голяма доза основание трябва да се предполага, че всички спомоществатели, записали по два и повече екземпляра от двете книги, са го сторили с намерение да ги даряват, като най-вероятните адресати на такъв вид дарение е възрожденското училище. С най-много абониращи бройки от „Диплография“ (по 10 екз.) са записаните като „калоферци в Цариград“: Братя П. Тъпчилещови, Христофор С. Тошкович, Димитър М. Тошков и котленецът Георги Раковски, а от „Търговско ръководство“ 10 екземпляра абонира „калоферецът в Цариград“ Д. М. Тошков и търговската фирма „Станчо Арнаудов и син“, веднъж записала 5 бр. в Цариград и втори път нови 5 бр. в родното Габрово. По 5 бр. от „Търговско ръководство“ абонира в Цариград Христо

и Никола П. Тъпчилешови и „Протосингел и Епитроп Влд. Митрофан“ в Стара Загора. Има спомоществатели на книгата от 1858 г., които специално посочват, че платените от тях бройки са предназначени за училища: д-р Петър Берон записва в Крайова 10 бр. „за Училищата български“, Димитър Чохаджи в Цариград абонира 5 екземпляра за „Нишкото училище“ и Стефан Берон, отново от Крайова, поръчва 5 бр. за „Котленското училище“.

В някои от селищата именно учителите и училищните епитропи организират записването на спомоществателите на „Търговско ръководство“ и това е специално отбелязано за Сливен, Жеравна, Ст. Загора, Самоков, Пловдив, Карлово, Клисурса, Ловеч, Калипетрово (Силистренско), Лом, Търново и София.

Обстойният преглед на спомоществателите на двете книги, със сигурност свързани с училището – учители, ученици, училищни епитропи – води до данните, систематизирани във Фигура 2.

Фигура 2. Брой записани екземпляри от „Диплография“ и „Търговско ръководство“ за нуждите на училищата

Видно е широкото разпространение на двете книги в училищата на подбалканските селища (Калофер, Клисурса, Сопот, Казанлък, Копривщица,

Панагюрище, Карлово), Централна Северна България (Търново, Ловеч, Плевен, Габрово, Севлиево, Елена, Трявна), Сливенско-Котленския район (Сливен, Градец, Котел, Жеравна, Медвен) и крайдунавските селища (Русе, Лом, Калипетрово, Свищов, Силистра, Тулча). По-малка част от тиража на книгите достига до представители на просветните среди и в други райони: Южна България (Стара Загора и Пловдив), Югозападна България (Самоков и София), българските общности в Галац и Цариград; един екземпляр от „Дилография“-та записва Теодор Поп-Антонов „учител в Шумен“.

В диаграмата не са включени абонираните от Димитър Чохаджи в Цариград 5 бр. от „Търговско ръководство“ за Нишкото училище и 10-те бр. от същата книга, поръчани от д-р Берон за българските училища. Поради широката дарителска дейност на д-р Петър Берон е много трудно да се прецени за къде точно е предназначено неговото дарение – дали за училището на родния му Котел (за където впрочем дарение прави неговият племенник Стефан) или за други български училища. По-възможно е второто предположение.

В списъка на селищата, в които книгите на братя Караминкови и Мелас–Гранитски попадат в ръцете на местните учители, ученици и школки епитропи още през 50-те години на XIX в. са почти всички онези, за които по други източници със сигурност узнаваме, че в техните училища през третата четвърт на века са преподавани първите у нас специални икономически дисциплини, най-вече „диплография“ („двойно счетоводство“): Шумен, Сливен, Казанлък, Габрово, Градец, Силистра, Свищов, Цариград, Калофер, Тулча, Пловдив (Roussev, 2015, pp. 264-265). Няма съмнение, двете книги изиграват много важна роля в налагането на модерното стопанско образование още в момента на неговата поява на българска почва и така очертаната карта на тяхното разпространение само може да ни ориентира в проследяването на този процес.

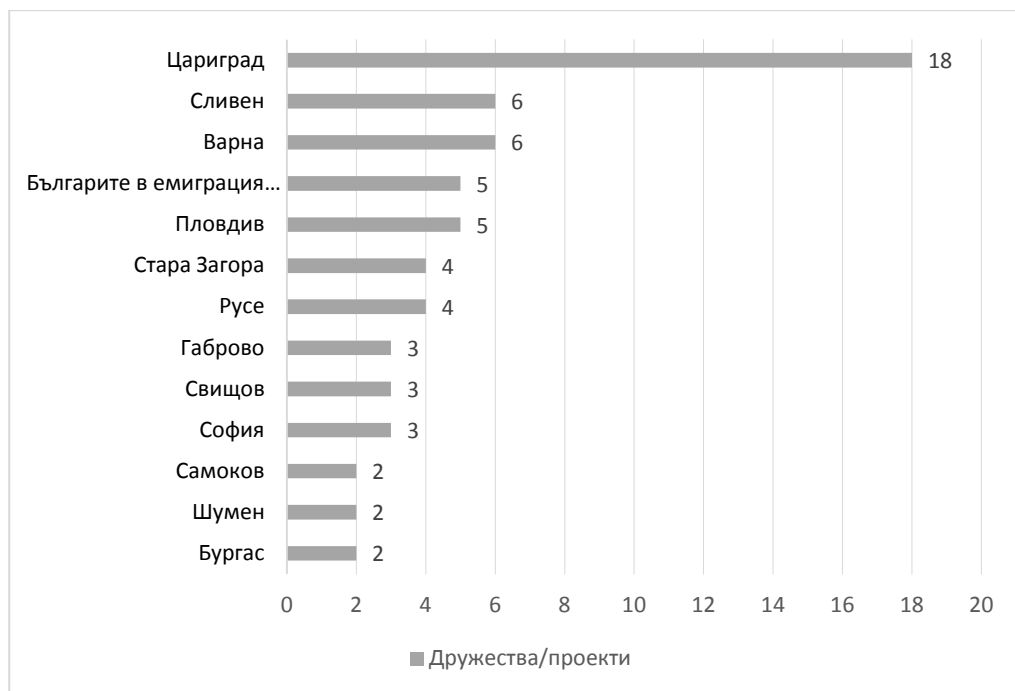
VI. Модерните стопански практики през Възраждането и тяхното времево и географско разпространение

Темата е обширна. Могат да се дадат различни примери за модерни стопански практики, които тъй като не винаги са добре документирани чес-

то остават силно дискуссионни. Тук обаче ще се спрем на две от проявите на модерната стопанска дейност през Възраждането, които са съвсем безспорни именно като такива – дружествата на капитала и най-ранните индустриални инициативи на българския пазар.

Акционерните дружества се налагат на европейския пазар след Индустриалната революция и получават широко разпространение на континента през XIX в. Към средата на века те се появяват и на българския пазар, естествено в доста по-скромни размери от европейските, но също като следствие на стопанската модернизация. В предишно изследване успях да установя 72 инициативи за създаване на дружества на капитала на българския пазар до Освобождението (1878 г.), част от които са реализирани, а други остават само като проекти. Появата на тези съвсем нови за българския стопански деец начинания се случва във времето както следва: 5 от проектите възникват през втората четвърт на XIX в., други 5 са инициирани през 50-те години, а най-много датира от 60-те и 70-те години – съответно 30 и 32 проекта. Тяхното основно разпространение в градските центрове с повече от един проект за създаване на дружества на капитала е посочено във Фигура 3, докато други 11 селища свързват имената си с по един такъв проект през очертания период: Пирдоп, Разград, Ниш, Балчик, Търново, Татар Пазарджик, Копривщица, Тулча, Ловеч, Лом, Перушица и Плевен.

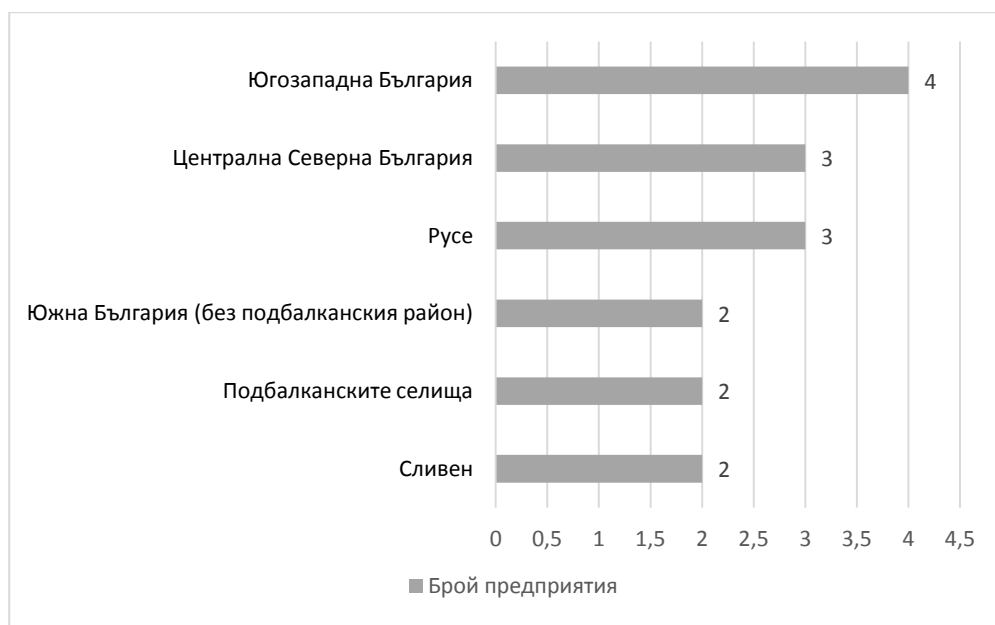
От диаграмата е видно безспорното доминиране в тази сфера на цариградските българи, които разполагат с достатъчно капитали, необходими за подобен род по-амбициозни модерни стопански начинания. Следват карабаджиите предприемачи от Сливен, които са в основата на сливенските инициативи, новозамогналите се български търговци от пристанищните градове, черноморски и дунавски (Варна, Бургас, Русе, Свищов, Лом, Тулча), модернодействащите представители на българската колония в Румъния, както и инициативни предприемачи във вече утвърдени стопански центрове като Пловдив, Стара Загора, Габрово, София, Самоков и Шумен.

Фигура 3. Българските дружества на капитала през Възраждането в селища с повече от една инициатива (Roussev, 2015, pp. 524-616)

Част от акционерните дружества са ориентирани към модерни като замисъл и организация производства, главно манифактурни. Въпреки произволното боравене с понятието „фабрика“ в нашата литература, само две от предприятията, появили се в българските земи преди 1878 г. могат да бъдат определени като такива: текстилната фабрика в Сливен, създадена от Добри Желязков през 1834 г., впоследствие одържавена, и текстилната фабрика на М. и Д. Гюмюшгердан в с. Дермендере (Пловдивско), открита през 1847–1848 г. Други десетина – петнадесет протофабрики (манифактури) със сигурност допълват картината на модерното производство у нас през епохата, тъй като са сравнително добре документирани (всяка в поне два източника на информация). Сред тях са: манифактурата за коприна, създадена от французина Бонал в Стара Загора през 1858 г.; работилницата за гайтани на Ив. К. Калпазанов, открита в Габрово през 1860 г.; предприятието на Д. Викенти и Ст. Карагъзов в Търново и Габрово за производство на коприна, спирт и

брашно (1861 г.); държавната печатница в Русе (1865 г.) и др. Ако проследим разпространението на тези производства по времето на възникване ще установим, че най-голямата част от тях се появяват през 60-те години на XIX в. – 10 от изследваните 15 предприятия. А разпространението на същите предприятия по райони представям във Фигура 4.

Фигура 4. Протоиндустрии и индустрии в българските земи през Възраждането – по райони (Roussev, 2016, pp. 37-42)

В югозападните територии модерните предприятия са концентрирани в Самоков и Софийско, в Централна Северна България – в Габрово, Търново и Килифарево, Дунавският район е представен от Русе, а на юг от Стара планина освен в Сливен и в подбалканските Панагюрище и Карлово, този нов вид производства се появяват в с. Дермендере (Пловдивско) и Стара Загора.

VII. Изводите

Изложеното дотук води до няколко основни изводи и обобщения от-

носно времето и териториалното разпространение на модерната стопанска култура на българската нация през Възраждането.

1) Очевидно е, че процесът на модернизация в стопанското знание, образование и практики на българския пазар, макар и да се появява сравнително рано за региона на Балканите (в някои сфери още през XVIII в.), където само гърците изпреварват всички останали народи, достига своята кулминация едва през третата четвърт на XIX в. Този най-ползотворен за процеса период започва и завършва с война – Кримската (1853–1856) и Руско-турската (1877–1878), като двете войни имат различно върху изследваното явление въздействие.

Кримската война стимулира развитието (и в частност модернизацията) на българския пазар. Не случайно в спомените си Михаил Маджаров ще отбележи, че това събитие: „...изсипа голямо количество чуждо злато и даде възможност на мнозина български търговци да се замогнат... От парата пара се печелеше и пак не стигаше“ (Madjarov, 1968, p. 43), а австрийският пътешественик Феликс Каниц, посетил две десетилетия по-късно Варна – главното седалище на съюзническите армии по време на войната, също така образно ще представи нейното позитивно въздействие върху местния бизнес, отбелязвайки: „...жителите на града, собственици на кораби и търговци, дори и най-последните бакали-варненци, си спомнят с удоволствие за онази епоха, когато „парите лежах по пътищата“...“ (Kanitz, 1995, pp. 215-216).

И ако Кримската война стимулира процеса на стопанска модернизация, то не такова е въздействието на следващата голяма война в региона, която впрочем е епилогът на една дълга и разрушителна политическа криза, известна като „Източната“ (1875–1878). Именно Източната криза „скъсява“ 70-те години, тъй като след 1875–1876 г. са силно влошени условията за модерните инициативи на българския пазар и на практика такива почти липсват.

2) Представената тук информация очертава разпространението на модерната стопанска култура на българската нация във времето на нейното най-силно проявление през епохата (третата четвърт на XIX в.) в няколко основни центрове и райони: сред българската общност в столицата на Османската империя – Цариград (Истанбул), в подбалканските селища (Кало-

фер, Клисурса, Сопот, Казанлък, Копривщица, Панагюрище, Карлово), Централна Северна България (главно Габрово и Търново), Сливенско-Котленския район (Сливен, Котел, Жеравна, Градец, Медвен), крайдунавските селища (Русе, Свищов, Лом, Силистра, Тулча), в някои от центровете на българската диаспора във Влашко, Молдова и Бесарабия (Букурещ, Крайова, Браила, Галац, Гюргево, Яш, Болград, Фокшан). На картата на българската стопанска модернизация през Възраждането други райони са представени само частично с отделни свои градски центрове: Южна България (Стара Загора и Пловдив), Югозападна България (Самоков и София), Североизточните територии и Черноморието (Варна, Шумен и Бургас), а има и райони, които напълно липсват на тази карта: Северозападна България, Македония, югоизточните територии, голямата част на Добруджа.

Могат да се дадат и съответните обяснения за така констатирания факт: очевидно през 50-те години на XIX в. тези региони все още се явяват периферни за процеса на икономическа модернизация на българския пазар; в някои от тях като Добруджа, Тракийската низина, Родопите основната стопанска дейност е земеделието и скотовъдството, а това са области, потрудно подаващи се на модернизация; в други райони чужда (главно гръцка) литература задоволява потребностите от модерни търговски знания – това се отнася главно за черноморските селища и за Пловдив, където преобладава гръцкият етнически елемент; слабата активност на варненци, например, може да се обясни с обстоятелството, че в този пристанищен град тепърва предстои консолидирането на местната българска общност, както става добре видимо и от коментирания тук по-горе списък на „варненските“ спомоществатели на „Диплография“ на братя Караминкови.

Нужни са и други уточнения. В някои от посочените райони не липсват напълно прояви на модерна стопанска дейност, дори се наблюдават отделни такива и в по-ранно време, но тогава, когато модернизацията се проявява по-отчетливо в национален мащаб, тези райони вече не са „видими“ в процеса. Така например, във Врачанско възникват едни от първите манифактури на българския пазар въобще – изградените от хаджи Тошо Ценов долапи за точене на коприна още през 70-те и 80-те години на XVIII в., а впоследствие неговите синове, главно Димитраки Хаджитошев създават по-

редица от търговски дружества с модерен почерк на дейност. Тази активност на Хаджитошеви обаче клони към своя залез след смъртта на Димитраки през 1827 г. (Roussev, 2015, pp. 324-328) и както стана видно от поднесената тук информация, Браца отсъства от картата на модерните стопански инициативи у нас през следващите десетилетия. Българският Северозапад е по-слабо представен и в мрежата на търговските партньори и посредници на създадената през 1851 г. крупна търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“ (Roussev, 2015, p. 494; Davidova, 1998).

Впрочем, недоброто стопанско развитие на западните български територии и тяхното трудно „вписване“ в общонационалните процеси на културно обновление и модернизация през епохата е вече добре очертано и представено в съвременната българска историография (Manolova, & Jeleva, 2014).

И относно Македония трябва да се направят известни уточнения. В тази област през Възраждането не липсват модерни стопански структури, макар нужният за целта капитал тук да е в по-ограничени размери. Достатъчно е да се спомене фирмата „Братя Робевци“ – най-крупният стопански субект в региона, възникнала в Охрид още през 1792 г., впоследствие открила клон в Битоля, а след 1850 г. сдобила се последователно с представителства във Виена, Лайпциг и Сараево. Запазените до днес архивни документи на „Братя Робевци“ ясно сочат, че фирмата бързо усвоява от европейския пазар модерното стопанско поведение и го предава на своите многобройни партньори на вътрешния пазар (Roussev, 2015, pp. 501-505). Добрите примери обаче, свързани със стопанската модернизация на Македония през епохата, като че ли се изчерпват с „Братя Робевци“, тъй като там, както е видно от данните погоре, липсват абонати на двете най-тиражирани стопански издания от 50-те години на XIX в. и като цяло трудно достигат модерното българско знание и образование. Малко изключение в това отношение е сведението за преподаване на дисциплината „Диплография“ в училището в Щип през 1869–1871 г. от учителя Йосиф Ковачев (Roussev, 2015, pp. 238-239).

3) Появата и разпространението на модерната стопанска култура на българския пазар през Възраждането е процес, който има не само конкретно историческо, но и последващо въздействие върху българското икономичес-

ко развитие. В известен смисъл с него могат да се обясняват особености в съвременното стопанско състояние на конкретни селища и райони, но при задължителното отчитане на всички фактори, повлияли модернизацията в български условия за изминалите близо век и половина от онази начална епоха. Изследванията по темата убеждават в приложимостта и добрите резултати на стопанско-историческия подход дори когато се изучават актуални икономически проблеми.

REFERENCES:

- Davidova, Evg 1998, 'The Brothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – economic and social activities during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Davidova, Evg 1998a, 'Debit-credit without failure'. From the commercial correspondence of Hristo Tapchileshtov with Evlogi and Hristo Georgievi (1847-1874 г.)', in Drosneva, E (ed.), *The Donors Evlogi and Hristo Georgievi*, Sofia, pp. 31-63. (in Bulgarian)
- Glushkov, Hr 1972, 'The Trade of the Company 'Bratia Papazoglu' with rose-oil until the Liberation', *Istoricheski pregled*, no. 6, pp. 44-53. (in Bulgarian)
- Kanitz, F 1995, *Danube Bulgaria and the Balkans. Historical-geographic-ethnographic travel studies from 1860 to 1879*, Vol. 3, Borina, Sofia. (in Bulgarian)
- Koen, D 1975, 'Banking activity of the Commercial house 'Evlogi and Hristo Georgievi' in the Bulgarian lands until the Liberation', *Istoricheski pregled*, no. 6, pp. 63-74. (in Bulgarian)
- Madjarov, M 1968, *Memoirs*, Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova, N & Jeleva, P 2014, *Historical Researches about Middle Western Bulgaria during 15-19 c.*, Sofia University Publishing House, Sofia. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2012, 'Varna during the Late Middle Ages and the National Revival (from the end of the 14th c. to 1878)', in Pletnirov, V & Roussev, I, *History of Varna*, Slavena, Varna, pp. 303-591. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The commercial modernity of the Bulgarian revival as a culture and practice. Research and sources*. Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2016, 'How Many and Which Were the First Factories in the Bulgarian Lands before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography', *Proceedings of Centre For Economic History Research*, vol. I.

The Urban Economy in the Bulgarian Lands through the Ages, pp. 33-55 (in Bulgarian)

Rusev, I 2003, 'Les manuels de commerce à l'époque du Réveil National Bulgare (les années 1830-1870)', *Etudes balkaniques*, № 4, p. 18-63.

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics,

Department of Social Sciences and Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com